

İSLAM VE YORUM III

Din, Bilim ve Medeniyet
(Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına)

III. CİLT

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

İNÖNÜ
ÜNİVERSİTESİ
YAYINEVİ

İNÖNÜ Üniversitesi
(İlahiyat Fakültesi)

İNÖNÜ Üniversitesi Yayınları No: 68

Sertifika No

26607

Yayına Hazırlayan

Prof. Dr. Fikret KARAMAN

ISBN

978-605-7853-21-9

1. Baskı Ekim 2019 Ankara, 500 Adet

Editörler

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZTÜRK

Dr. Öğr. Üyesi Serkan DEMİR

İsteme Adresi

İNÖNÜ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

44280 Kampüs / MALATYA

Telefon: (0422) 377 49 99

e-posta: ilahiyat@inonu.edu.tr

Baskı

TDV

YAYIN MATBAACILIK TİC. İŞLETMESİ
BASIMEVİ | PRINTING HOUSE

Ostim OSB Mah. 1256 Cad. No:11

Yenimahalle / ANKARA

Tel: 0312 354 91 31 (pbx)

Faks: 0312 354 91 32

e-posta: bilgi@tdv.com.tr

Açıklama: Dört ciltten oluşan bu kitap, sekiz ülkeden (Azerbaycan, Cezayir, Fas, Irak, Kuveyt, Suudi Arabistan, Ürdün ve Türkiye) araştırmacıların katılımıyla gerçekleştirilen "Uluslararası İslam ve Yorum III" sempozyumunun tebliğleri esas alınarak hazırlanmıştır.

Bu yazıların tüm sorumlulukları yazarlarına aittir.

İLK ÜÇ ASIRDA DİĞER KÜLTÜR VE MEDENİYETLERİN HADİS VE SÜNNET'İN YORUMLANMASINA ETKİLERİ

Dr. Öğretim Üyesi Sabri ÇAP

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Hadis Anabilim Dalı/
sabricap@hotmail.com.

Giriş

Kur'an ilk muhatapları olan insanların diliyle Arapça olarak indirildiği gibi, ilk Müslümanların, münafık veya müşriklerin bazı davranışları, sözleri hat-ta niyetleri üzerine bazı âyetler nazil olmuştur. Hem Kur'an'ın hem de Resûl-i Ekrem'in ifade tarzı ilk muhataplarının kolaylıkla anlayabilecekleri şekilde idi. Sahâbeden bazılarının açıkça anlayamadıkları âyetler veya Hz. Peygamber'in maksudını tam anlayamayan kimseler de olabiliyordu. Bu ve benzeri durumlarda insanlar Hz. Peygamber'e sorular yöneltiyorlar, o da gerekli açıklamaları yapıyor veya açıklayıcı âyetler nazil oluyordu.

Resûlullah dünyadan ayrıldıktan sonra da Arap yarımadasındaki sahâbe ve tâbiîn büyük ölçüde Kur'an'ı ve hadisleri rahatlıkla doğru olarak anlıyorlardı. Ortaya çıkabilecek hemen her türlü problemin aynısı veya bir benzeri Hz. Pey-gamber tarafından bizzat çözülmüştü. Fakat Resûlullah'ın vefatından kısa bir süre sonra Hz. Ömer'in hilafeti zamanında İslâm Cezîretü'l-Arab'ın dışına çıkmış, Suriye, Irak, Mısır, Ürdün, Filistin, Kudüs ve İran İslâm hakimiyeti altına girmiştir. İslâm coğrafyasının kuzeye doğru genişlemesi sebebiyle Hz. Ali (ö. 40/661) za-manında Kûfe İslâm'ın başkenti olmuş, Emevîler zamanında ise devletin merke-zî Şam'a taşınmış, Afrika'nın büyük bir kısmı ve Anadolu'nun muhtelif bölgeleri fethedilmiştir.

Hz. Peygamber zamanında hem Mekke'de hem de Medine'de Arap olmayan kimseler bulunmaktaydı. Mekke'de az sayıda olsa da kölelik vasıtasıyla bölge-ye gelmiş Hıristiyanlar veya Cahiliye döneminde Hıristiyan olmuş bazı Araplar

bulunuyordu. Medine'de ise -Necran Hıristiyanları dışında- oldukça az Hıristiyanla karşılık çok sayıda Yahudi yaşıyordu. İslâm'ın ilk yıllarından itibaren bunlardan Müslüman olanlar bulunmaktaydı. Arapların dışında Müslüman olan köleler arasında Habeşli, İranlı, Rum/Bizanslı olup farklı din ve kültür geçmişine sahip olanlar ve başka dilleri konuşanlar bulunmaktaydı. Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656), Suheyb-i Rûmî (ö. 38/659), Bilâl-i Habeşî (ö. 20/641) ve Yahudi asıllı Abdullah b. Selâm (ö. 43/663) bunlardan sadece birkaçıdır. Fakat farklı inanç ve kültür geçmişine sahip olan sahâbîlerin Kur'an'ı anlamada veya Hz. Peygamber'in söz ve fiillerindeki maksadı kavramada zorluk yaşadıkları bilinmemektedir.

Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra Arap veya gayr-i Arap bütün sahâbe İslâm'ı sonraki nesillere aktarma sorumluluğunu üstlenmiştir. Abdullah b. Selâm ve Selmân-ı Fârisî gibi bazı Arap olmayan sahâbîler ise İslâm'ı kendi milletlerine tebliğ etmede önemli görevler ifa etmişlerdir. Yeni fetihlerle sahâbe bütün İslâm coğrafyasına yayılmış, Kur'an ve Sünnet'i anlatma ve açıklama görevinde son sahâbî dünyadan ayrılıncaya kadar komutanlık, valilik ve kadılık gibi görevler yanında eğitim-öğretim alanında asıl sorumluluk hep sahâbe neslinde kalmıştır.

Fetihlerle birlikte İslâm hakimiyeti altında yaşayan nüfus büyük bir kitleye ulaşmış, yeni coğrafyalarda daha önce farklı inançlara mensup olan pek çok kişi İslâm'la müşerref olmuştur. Bununla birlikte fetihler sonucu bazı yerleşim yerlerinde Müslümanlarla gayr-i müslimler birlikte ve bir arada yaşamaya başlamışlar, hatta birçok yerde Müslümanlar sayıca azınlık durumunda kalmışlardır. Şehirler ve beldeler farklı dine ve kültüre mensup insanlardan ibaret olduğu gibi, bazı aileler muhtelif din mensuplarından oluşabiliyordu.

Diğer taraftan tâbiîn döneminden itibaren sadece yeni fethedilen bölgelerde değil, Mekke ve Medine'de bile Kur'an ve Sünnet'in öğrenilip öğretilmesinde Arap olmayan (mevâlî) yeni Müslümanların da çok büyük hizmetlerinin olduğu tarihî bir hakikattir. Hadis, tefsir, fıkıh ve kelâm gibi bütün ilim dallarında bu gerçeği görmek mümkündür.

İslâm'ın erken bir dönemde hızlı bir şekilde başta Hıristiyan Bizans toprakları olmak üzere muhtelif din ve kültür coğrafyasına hakim olması ve buralarda yaşayan çok sayıda kişinin Müslüman olması, bazı oryantalistlerin İslâm'ın farklı din ve kültürlerin etkisiyle teşekkül etmiş bir din olduğu iddialarına sebep olmuştur. Bazıları Arap olmayan Müslümanların hadis, tefsir, fıkıh ve kelâm gibi alanlarda Araplardan daha etkin olduklarını ve bunların eski din ve kültürlerini doğrudan veya dolaylı olarak -bilhassa hadisler ve fıkıh vasıtasıyla- İslâm'a taşıdıklarını ileri sürmekte ve bunu ispat etmeye çalışmaktadırlar.

Biz bu tebliğimizde fetihlerle birlikte Arap yarımadası dışında Mecûsîlik ve Hıristiyanlık gibi farklı dinlere mensupken Müslüman olan kişilerin, bilhassa Doğu Roma/Bizans, Mezopotamya kültür havzası veya Horasan gibi farklı kültür ve medeniyet geçmişine sahip bölgelerdeki insanların hadis ve Sünnet'in

rivayetinde ve yorumlanmasında, Kur'an ve Sünnet'e dayanan fıkıhın teşekkülünde ve İslâm akaidinin oluşmasında coğrafyadan veya diğer din ve kültürlerden kaynaklanan olumsuz bir etkinin olup olmadığını ele almaya çalışacağız.

1. Hz. Peygamber zamanında farklı din ve kültür geçmişi olan sahâbîler

Hz. Peygamber'e hem Mekke hem de Medine döneminde Habeş, Fars, Rum, Yahudi ve Kıptî gibi Araplardan başka milletlere ve diğer dinlere mensup olan insanlardan inananlar olmuştur.¹ Resûlullah'ın eşlerinden Safiyye ve Mâriye'nin Arap olmadığı bilinmektedir. Bununla birlikte Hz. Peygamber zamanında Müslüman toplumun büyük bir kısmı Araplardan ibaret idi. Mevâlîden Müslüman olmayanlar da mevcuttu.² Hz. Peygamber ve dört halife döneminde mevâlî, Arap kökenli Müslümanlarla aynı sosyal haklara sahip olup, farklılıklarını hissettirecek bir uygulamayla karşılaşmajsızın yavaş yavaş siyasal, sosyal ve ekonomik alanda öne çıkmaya başlamıştır.³

Hz. Peygamber konuşmalarında Habeşçe, Farsça, İbrânîce, Yunanca ve Sür-yânîce bazı kelimeleri kullanmıştır. Kadri Yıldırım, bir araştırmasında siir ve hadis kaynaklarında 63, sadece hadislerde 136 yabancı kelimenin geçtiğini tespit etmiştir.⁴ Bunların bir kısmının sonraki raviler tarafından mana ile rivayet sebebiyle hadislerde yer almış olabileceğini de belirtmek gerekir. Bu kelimelerden bazıları eşya, mekân veya nesne isimleri özelliğindedir. Bu isimlerin çok büyük bir kısmının Farsça olması da dikkat çekicidir.

Resûlullah, Medine'de ashâbından bazılarını vali, kadı, zekât memuru veya İslâm'ı öğretmek için farklı kültür bölgelerine göndermiş, onlara nasıl davranmaları gerektiği konusunda bazı prensiplerden söz etmiştir. Onun bu uygulamaları ileride fethedilen yerlerdeki görevliler için de ölçü olmuştur. Resûlullah ile Yemen'e kadı olarak gönderdiği Hz. Ali arasında geçen bir diyalog, Hz. Ali'nin şartlara göre esnek hareket etme hususunda Resûl-i Ekrem'den yetki istediğini

¹ Mehmet Efendioğlu, yaptığı bir çalışmada Arap olmayan milletlerden 120 kişi tespit etmiş olup bunların 45'i Habeşli, 43'ü Yahudi asıllı, 17'si Fârisî, 7'si Rûm ve 8'i Kıptîdir. Bkz. Efendioğlu, Mehmet, *Arap Olmayan Sahâbîler*, s. 141-292; a.mlf. "Arap Olmayan Sahâbîlerin Hadis Rivâyetindeki Yeri", s. 11, 31. Tespit edilen şahısların sadece beş millete ait oldukları görülmektedir. Ancak Arap olmayan sahâbîlerin bu rakamdan ibaret olduğu ve bu milletlere ait olduğu belirtilen sayıların kesinliği de söylenemez. Bkz. Efendioğlu, a.g.m., s. 31. Bu sahâbîlerin isimleri ve hadis rivayetleri hakkında bkz. Efendioğlu, "Arap Olmayan Sahâbîlerin Hadis Rivâyetindeki Yeri", s. 11-31.

² Geniş bilgi için bkz. Kurban, "Mevâlî Mufessirlerin Kur'an Tefsirinin Oluşumuna Katkıları ve Onlara Yöneltilen Eleştiriler", s. 260-261.

³ Mevâlînin Peygamber ve dört halife dönemindeki konumu, sosyal, siyasal ve ekonomik hayattaki rolü için bkz. Demirçan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 53-71; Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 2.

⁴ Yıldırım, Kadri, "Klasik Dönemde Arap Diline Giren Yabancı Sözcükler -Hadisler Bağlamında Bir Örnek-", s. 85-96.

göstermektedir.⁵ Buna göre Hz. Peygamber görevlendirdiği kimselere Kur'an ve Sünnet bilgilerine göre karşılaşacakları hâdiseler karşısında inisiyatif almalarını tavsiye etmiştir. Benzer durum yine Yemen'e gönderilen Muâz b. Cebel'le (ö. 17/638) Resûlullah arasında geçen diyalogta da söz konusudur. Resûlullah, Yemen'e vali olarak gönderdiği Muâz b. Cebel'e birçok tavsiyelerde bulunmuştur. Bunlardan birisi de zekât malları ve alınacak zekât miktarlarıdır. Resûlullah *"tahıldan tahıl, davardan koyun, develerden deve, sığırdan da inek al"* buyurmuştur.⁶ Bununla birlikte Muâz, *"Zekât vacip olan Yemen halkından, zekât mallarının kıymetini almakta hiçbir beis görmemiş, mensucat ve giyim-kuşamı bol olan bu insanlardan giyecek almayı tercih etmiştir."*⁷ Resûl-i Ekrem döneminde Müslüman olmayan topluluklara karşı uygulamalar, sonraki dönemler için örnek mahiyetinde olmuştur.

2. Hz. Peygamber sonrasında Kur'an ve Sünnet'in doğru anlaşılması çabaları

Resûlullah'tan sonra İslâm'ın bazı bölgelerde yayılmasıyla birlikte Müslüman olanların İslâm'ı aslına uygun bir şekilde öğrenmeleri önem kazanmıştır. Hadis ve Sünnet'in zaman ve mekan farklılığı sebebiyle anlaşılabilmesi veya yanlış anlaşılması ihtimali söz konusudur. Zira yeni Müslümanlar İslâm'ı Kur'an ve hadislerden öğrenirken maksadı da doğru bilmeleri gerekmektedir. Bu açıdan sahâbînin rehberliği Sünnet'in doğru anlaşılmasında vazgeçilmez bir unsurdur. Onlar genel olarak Kur'an ve hadisi/Sünnet'i doğrudan Hz. Peygamber'den öğrendiği için nakledilen bir hadisin ne demek istediğini açıkça biliyordu. Ancak bu şansa sahip olmayan tâbiîn ve tebe-i tâbiîn, kendilerine ulaşan bir hadisin ne kastettiğini her zaman bilemeyebiliyorlardı. Çünkü Resûl-i Ekrem, konuşmalarında mecaz, kinâye, teşbih ve darb-ı mesel gibi dile ait birçok edebî sanatları kullanıyordu. Bilhassa hadislerde oldukça geniş bir yer tutan terğîb ve terhîb ifadeleri bazen mutlak olarak anlaşılabilirdi. Bu hususta Hz. Ali'nin, ayakta su içmeyle ilgili rivayetlerin yanlış anlaşılmasına karşı yaptığı açıkama dikkat çekicidir.

Ebû Hüreyre'nin (ö. 58/678) naklettiği bir rivayete göre Resûl-i Ekrem şöyle buyurmuştur: *"Sizden biriniz ayakta su içmesin. Kim unutarak ayakta su içerse onu kussun."*⁸ *Kûfe bölgesinde terhîb maksadlı söylenmiş bu ifade mutlak olarak anlaşılmalı, ayakta su içmenin kesinlikle yasaklandığı kanaati oluşmaya başlamıştır. Bu durumu müşahade eden Hz. Ali, müdahale ederek yanlış anlayışın yerleşmesini*

⁵ Hz. Ali Resûlullah'a duruma göre hareket edip edemeyeceğini sormuş, o da *"Hazır bulunan bulunmayanın görmediğini görür"* buyurmuştur. Bkz. Ahmed b. Hanbel, I, 83. Krş. Mehmet Erdoğan, *Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, s. 280.

⁶ Ebu Davud, "Zekât", 11; İbn Mâce, "Zekât", 16.

⁷ Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 279 (Karadâvî, *el-Merciiyyetü'l-Ulyâ fi'l-İslâm li'l-Kur'ân ve's-Sünne*, Kahire 1992, s. 236-237'den naklen).

⁸ Müslim, "Eşribe", 116.

engellemiştir. Buhârî, “Ayakta Su İçmek” bâbında şu hadise yer vermektedir: “Hz. Ali ögle namazını kıldırdı ve sonra da insanların ihtiyaçları için Kûfe mescidinin geniş yerinde ikindi namazı vaktine kadar oturdu. Sonra (ikindi namazı için abdest alması maksadıyla) kendisine su getirildi. Hz. Ali bu sudan içti, yüzünü ve ellerini yıkadı. Râvî, başını (meshettiğini) ve ayaklarını (yıkadığını) da zikretti. Hz. Ali abdest aldıktan sonra ayağa kalktı, artan suyu ayakta içti ve şöyle dedi: ‘Şübhesiz bazı insanlar, ayakta su içmeyi kerîh görüyorlar. Resûlullah da benim yaptığım gibi yaptı (ayakta su içti)’”⁹

Kûfe’de bazı insanların -bunlar tâbiîndendir- söz konusu hadislerden hareketle ayakta su içmeyi kerih gördükleri anlaşılmaktadır. Bunun sebebi, muhtemelen hadislerden hareketle sünneti anlamaya çalışmaları, müşahede ettikleri bir uygulama olmadığından yanlış sonuca ulaşmalarıdır. Böyle bir anlayışın yaygınlık kazandığından haberdar olan Hz. Ali bu hatayı düzeltmek için bilinçli bir uygulamaya gitmiş, bizzat kendisi ayakta su içerek Resûlullah’ın da ayakta su içtiğini söylemiş, ayakta su içme yasağının kerahet olarak anlaşılmasını gerektiğini kalabalık bir topluluğa göstermiştir. Hatta Hz. Ali bunu bizzat ayağa kalkarak yapmıştır. Hadisi Hz. Ali’den nakleden râvi Nezzâl b. Sebre Kûfeli bir tâbiîndir.¹⁰ Hadisi ondan nakleden Abdümelik b. Meysere de aynı şekilde Kûfeli bir râvidir.¹¹ Kûfe’de ayakta su içmenin caiz olmadığı anlayışının hadisten çıkarılan bir hüküm olduğu ve bunun uygulamadan/Sünnet’ten bağımsız olduğu anlaşılmaktadır.

Hz. Ali’nin tavrına benzer bir tutumu Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 49/669) bir âyetin yanlış anlaşıldığını gördüğünde sergilemiştir. Ebû Eyyûb Konstantiniyye’de Bizansla savaşırken bazılarının -bunlar genç sahâbîlerden veya yeni Müslümanlardan olabilir- savaşta düşmana saldırmayı “Allah yolunda infakta bulunun. Kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın (Bakara 2/195)” âyetine dayanarak “kendi eliyle kendini tehlikeye atma” şeklinde anladıklarını görünce müdahale ederek düzeltmiştir: Eslem (b. Yezîd) Ebû İmrân et Tüci’bî’nin naklettiğine göre Müslümanlar Konstantiniyye’de Rumlarla savaşırken Müslümanlardan biri Rum safalarına hücum ederek onların arasına girmiştir. Bunu gören insanlar “Sübhanallah! adam kendi elleriyle kendini tehlikeye atıyor” diye bağırma üzerine Ebû Eyyûb ayağa kalkarak şöyle demiştir: “Ey insanlar! Siz bu âyeti (Bakara 2/195) böyle mi yorumluyorsunuz? Bu âyet, Allah İslâm’ı üstün kıldıktan ve İslâm’ın yardımcıları çoğaldıktan sonra biz Ensâr topluluğu hakkında nâzil oldu. Bazılarımız Peygamber’in haberi olmaksızın diğer bazılarına ‘biz (birçok) malımızı harcadık ve artık Allah İslâm’ı aziz kıldı ve İslâm’ın yardımcıları çoğaldı. Biz artık mallarımızla meşgul olsak ve daha önce kaybettiklerimizi telafi etsek’ dedi. Allah, bizim

⁹ Buhârî, “Eşribe”, 16. Ayrıca bkz. Müslim, “Eşribe”, 117-120.

¹⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 423, No: 763. İbn Hacer onun sahâbîden olduğuna dair tartışmalara da yer verir.

¹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 426, No: 789.

bu sözlerimizin doğru olmadığını bildirmek için Peygamber'ine 'Allah yolunda infakta bulunun. Kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın (Bakara 2/195)' âyetini indirdi. Tehlike ise malların başında bulunmak ve onları çoğaltmaya çalışmak ve Allah yolunda cihâdî terk etmemizdir."¹² Hadisi Ebû Eyyûb el-Ensârî'den nakleden Eslem b. Yezîd Ebû İmrân et-Tüçibî, Mısırlı bir tâbiîndir.¹³ Her iki olayda da muhatapların Arap olmayan Müslümanlardan ve hâdiselerin Hz. Peygamber'den sonra fethedilen coğrafyada cereyan etmesi de dikkat çekicidir.

Her iki rivayet, Kur'an veya hadislerin fethedilen yerlerdeki bazı yeni Müslümanlar tarafından yanlış yorumlanabildiğini ve sahâbenin bu tarz hatalı anlamlara müdahale ederek Hz. Peygamber'den öğrendikleri şekilde tashihte bulduklarını göstermektedir. Her iki rivayetin tâbiîn ravilerinin gayr-i Arap Müslümanlardan olmaları da dikkati müciptir. Hatta benzer durumların sahâbî çocukları olan tâbiîn için de geçerli olduğunu belirtmeliyiz. Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), teyzesi Hz. Aişe'ye (ö. 58/678) Bakara 2/158. âyetinden hareketle "Ben, Safâ ile Merve arasında sa'y etmeyen kişiye bir şey gerekmez kanaatindeyim. Safâ-Merve arasında sa'y etmesem de olur" deyince Hz. Aişe onun âyeti yanlış anladığını belirtmiştir.¹⁴ Rivayetlerden anlaşıldığı üzere sahâbe, Hz. Peygamber'den öğrendiklerini hem kendi çocuklarına hem de Arap veya Arap olmayan yeni Müslüman olanlara aktarmaktadırlar. Sahâbenin Hulefâ-i Râşidîn döneminden itibaren farklı coğrafyaya yayılmaları İslâm'ın yeni nesillere aktarılmasında önemli bir rol icra etmiştir.

Diğer taraftan İslâm'ın yeni coğrafyalarda yayılması, Hz. Peygamber zamanında karşılaşmayan ve bu sebeple Kur'an ve Sünnet'te çözümü bulunmayan bazı problemleri de ortaya çıkarmıştır. Bilhassa Hulefâ-i Râşidîn böyle durumlarda Kur'an ve Sünnet'in maksad ve ruhuna uygun yeni çözümler ortaya koymuşlardır. Hz. Ömer; insanların yanlış anlayabileceklerini düşünerek, Huzeyfe'nin (ö. 36/656) Kûfe'de Ehl-i kitaptan biriyle evlendiğini öğrenince ona yazdığı mektupta, Mecûsîlerin bulunduğu bir bölgede yaşadığını hatırlatarak eşini boşamasını emretmiş, buna gerekçe olarak da bazı insanların Allah'ın Ehl-i kitap hakkındaki ruhsatını bilmediklerinden 'Resûlullah'ın sahâbîsi kâfir bir kadınla evlendi' diyerek Mecûsî kadınlarla evlenebileceklerini söylemiştir.¹⁵

Sahâbe Kur'an ve hadislerin yanlış anlaşılmasını önlemek için yeni Müslüman olanlara Kur'an ve Sünnet'i bizzat yaşayarak öğretmeye çalışmışlar, Sünnet'i, sözden ibaret olan hadisler yerine bizzat uygulamalardan öğrenmelerini hedeflemişlerdir. Hz. Ömer'in Medine dışına gönderdiği elçilere yaptığı tavsiyeler

¹² Tirmizî, "Tefsîr", Sûre 3; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 27. Rivayetin devamında Ebû Eyyûb'un, şehid oluncaya kadar Allah yolunda cihâda devam ettiği ve Rum toprağına defnedildiği belirtilmektedir.

¹³ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 265, No: 499.

¹⁴ Buhârî, "Hac", 79; Müslim, "Hac", 261. Krş. Erul, Bünyamin, "İlk Dönem Kur'an Okumaları (Sahâbenin Kur'an'ı Anlama Çabaları Üzerine)", s. 23-40, s. 26.

¹⁵ Abdürrezzâk, *Musannef*, VII, 178, No: 12676.

bunu açıkça göstermektedir. O, Kûfe'ye elçi olarak gönderdiği Karaza b. Kâ'b'ı (ö. 50/670) Medine'ye yakınındaki Sırar'a kadar uğurlamış ve ona tavsiyeleri arasında "Sizi gördükleri zaman Muhammed'in (s.a.v.) ashâbı gelmiş diyerek önünüzde (diz çöküp) boyun eğeceklerdir. Onlara Resûlullah'tan rivayeti azaltınız" demiştir.¹⁶ Yeni Müslüman olanların Sünnet'i hadislerden değil, yaşayarak öğrenmeleri istenmiştir. Yine Hz. Ömer'in vefatının yaklaştığında "Allahım! Ben şehirlere gönderdiğim valileri o şehirlerin halkına adaletle davransınlar, halka dinlerini ve Peygamberin sünnetini öğretsinler... diye gönderdiğime dair seni şahit tutuyorum"¹⁷ sözü, valilerine Kur'an ve Sünnet'in doğru öğretilmesi sorumluluğunu yüklediğini göstermektedir. Bu maksatla bazı sahâbe hadis zikretmekten çekinmiş ve Hz. Peygamber'e ait bir sözün yanlış anlaşılmasına fırsat vermemeye gayret etmişlerdir. Hz. Ali 'İnsanlara anlayacakları şeyleri tahdis ediniz. Allah ve Resûlü'nün yalanlanmasından hoşlanırsınız?' derken¹⁸, İbn Mes'ûd ise 'İnsanların akıllarının ermediği konularda bir hadis rivayet etmen, bazıları için fitneye sebep olur' demektedir.¹⁹

Bazen Hz. Peygamber zamanında yaşanan bir hâdisenin aynen tekrarlandığına da şahid olunmaktadır. İbn Ebî Leylâ'nın (ö. 83/702) anlattığına göre, Kays b. Sa'd (ö. 60/680) ve Sehl b. Hunejf (ö. 38/658) Kâdisiyye'de buldukları sırada yanlarından bir cenaze geçmiş, onlar da ayağa kalkmışlardı. Onlara bunun bir zimmîye ait olduğu söylenince "Resûlullah'ın (s.a.v.) yanından bir cenaze geçti de o ayağa kalktı. Kendisine, 'o bir Yahudidir' denilince, 'o da bir can değil mi?' buyurmuştu" demişlerdir.²⁰ Böyle durumlarda Hz. Peygamber'in örneği tamamen yeterli olmaktadır. Şartların tamamen değiştiği durumlarda ise Sünnet'in maksad ve gayesine göre tavır alınmaktadır. Yeni nesil Müslümanlar da buna göre hareket etmektedir. Farklı din ve kültür geçmişine sahip olanların Hz. Peygamber'in Sünneti'nde hedeflenen maksadı doğru anladıklarına bir örnek olarak mevâlden olan ve tâbiînin büyüklerinden sayılan Eyyûb es-Sahtiyânî'yi (ö. 131/748) zikredebiliriz: Resûlullah "Allah elbisesini kibirlenerek uzatıp yerde sürükleyen kimseye Kıyamet günü bakmaz" buyurmuştur.²¹ Diğer bir rivayette ise "Kim elbisesini uzatır ve bununla kibirlenmeyi kastederse, Allah Kıyamet günü ona bakmaz" buyurulmuştur.²² Bu rivayetlere rağmen Eyyûb es-Sahtiyânî elbisesinin uzun olmasında

¹⁶ Ma'mer b. Râşid, *Câmi (Musannef içinde)*, XI, 324-325, No: 20662; İbn Mâce, "Mukaddime", 3.

¹⁷ Müslim, "Mesâcid", 78.

¹⁸ Buhârî, "İlim", 49.

¹⁹ Müslim, "Mukaddime", 5.

²⁰ Müslim, "Cenâiz", 81; Buhârî, "Cenâiz", 49.

²¹ Muvatta, "Libâs", 9-12; Buhârî, "Libâs", 5; Müslim, "Libâs", 42-48.

²² Müslim, "Libâs", 45. Benzer diğer birkaç rivayet için bkz. Buhârî, "Libâs", 1; Müslim, "İman", 171.

bir mahzur görmemiş ve şöyle demiştir: “Geçmişte şöhret, elbisenin uzatılmasındaydı. Bugün ise şöhret, elbisenin kısaltılmasındadır.”²³

3. Farklı din ve kültür coğrafyasına yönelik bazı yeni uygulamalar

Bilhassa Hulefâ-i Râşidîn döneminde yeni Müslüman olanların sebep olduğu bazı farklı uygulamalar söz konusudur. Özellikle Hz. Ömer hadis rivayeti başta olmak üzere yeni fethedilen yerlerde Kur’an ve Sünnet’in yanlış anlaşılacağı endişesiyle bazı tedbirler almıştır. Hz. Ömer zamanında İslâm coğrafyası hem hızlı hem de oldukça geniş bir alana yayılmış, bunun sonucunda o daha önce Hz. Peygamber ve Ebû Bekir zamanında görülmeyen bazı farklı uygulamalara yer vermiştir. Yukarıda geçtiği üzere Müslüman erkeklerin Ehl-i kitap hanımlarla evlenmesi caiz olmasına rağmen Hz. Ömer, Huzeyfe’nin Kûfe’de Ehl-i kitaptan biriyle evlenmesine müdahale ettiği gibi, genel olarak Ehl-i kitap hanımlarla Müslümanların evlenmesini yasaklamıştır. Hicazda Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir döneminde Ehl-i kitap hanımlarla evlilik ruhsatından istifade etmeleri bir problem teşkil etmezken yeni fethedilen yerlerde Müslümanların bu ruhsatı esas almaları toplumsal bir sıkıntıya sebep olmuş, bunun üzerine Hz. Ömer Ehl-i kitap hanımlarla evliliğe sınırlama getirmiştir.²⁴

Resûlullah, “Sahip olduğu kölesi ve atı sebebiyle Müslümanın zekât ödeme yükümlülüğü yoktur” buyurmuştur.²⁵ Fakat Şamlılar Ebu Ubeyde b. Cerrah’a (ö. 18/639) gelerek “bizim atlarımızdan ve kölelerimizden zekât al” dediler. O bunu kabul etmedi ve Hz. Ömer’e bir mektupla bunu sordu. Hz. Ömer de bunu kabul etmedi. Şamlılar tekrar Ebû Ubeyde’den aynı talepte bulununca o bu hususu tekrar yazmış, Hz. Ömer cevaben mektubunda “eğer istiyorlarsa onlardan bu zekâtı al ve onların fakirlerine dağıt, kölelerini de rızıklandır” demiştir.²⁶ Hıristiyan Benî Tağlib kabilesi de Hz. Ömer’den, kendilerinden Acemler gibi cizye değil, Müslümanlardan alındığı gibi zekât alınmasını talep edince, Hz. Ömer önce ‘Müslümanlara mahsus bir farzdır’ diye reddetmiş, onlar bu isim altında ne kadar fazla istersen o kadar al diye ısrar edince, zekâtın iki katı olması kaydıyla bu teklifi kabul etmiştir.²⁷

Hz. Ömer zamanında tesis edilen Basra ve Kûfe şehirlerinde yaşayan Müslümanlar, kendisine müracaat ederek Hz. Peygamber’in Necd halkı için Karn

²³ Ma’mer, *Câmi* (Abdürrazzak’ın *Musannef*’i içinde), XI, 84, No: 19992. Elbisenin uzatılması hakkındaki tartışmalar hakkında ayrıca bkz. Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 272-273.

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, s. 408.

²⁵ Muvatta, “Zekât”, 37; Buhârî, “Zekât”, 45-46; Müslim, “Zekât”, 8-9.

²⁶ Muvatta, “Zekât”, 38. Krş. Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 415. Savaş için hazırlanan atların dışında nesil üretmek için beslenen atların zekâtı hususunda ayrıca bkz. Ünal, *İmam Ebû Hanife’nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 113.

²⁷ Bkz. Ünal, *İmam Ebû Hanife’nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 72.

bölgesini mîkat yeri olarak tespit ettiğini, ancak bu bölgenin kendilerine uygun olmadığını, lüzumsuz yere yollarının uzadığını, bunun ise ibadetlerinin ifasında meşakkate sebep olduğunu dile getirdiler. Onların bu mazeretlerini haklı ve gerekçelerini meşru gören Hz. Ömer “öyleyse Mikâtta siz de Karn ile aynı paralelde bulunan bir yeri esas alın” dedi ve arkasından Zâtu İrk’ı onlar için mîkat mahalli olarak belirledi.²⁸

Müslümanların diğer din mensuplarıyla birlikte yaşadıkları, bilhassa bir ailede birden çok din mensubunun bulunduğu yeni fethedilen Suriye, Irak, Mısır gibi yerlerde Muâviye (ö. 60/680) zamanında Hz. Peygamber ve dört halife dönemindeki bir uygulamanın değiştiğini görmekteyiz. Resûlullah “Müslüman kâfire vâris olmaz, kâfir de Müslümana varis olmaz” buyurmuştur.²⁹ Buna istinaden Resûlullah ve ilk dört halife döneminde Müslüman ile kâfir birbirlerine varis olmamış; Muâviye ise Müslümanı kâfire mirasçı yaptığı halde, kâfiri Müslümana varis yapmamıştır. Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) dönemine kadar bu uygulama devam etmiş, Ömer b. Abdülaziz ise Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki ilk uygulamaya dönmüştür.³⁰ “Muaviye’ye bir adam gelmiş ve “ne dersin? İslâm bana zarar mı verir, fayda mı?” diye sormuş, Muaviye, “bilakis fayda verir, ne var?” deyince adam; babasının Hıristiyan olduğunu ve Hıristiyan olarak öldüğünü, kendisinin ise Müslüman olduğunu, Hıristiyan olan kardeşlerinin de “biz babamızın mirasına senden daha lâyıksız” dediklerini anlatmıştı. Bunun üzerine Muâviye derhal onun kardeşlerini çağırmış ve onlara babalarının mirasını eşit olarak paylaşmalarını emretmiş, sonra hem Ziyâd’a, hem de Şurayh’a “Müslümanı kâfire mirasçı yapın, fakat kâfiri Müslümana varis yapmayın” şeklinde ferman göndermiştir.³¹ Yine Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde Müslümanlar ile anlaşmalı (muâhed) gayr-i müslimlerin diyeti eşit iken, Muaviye kendi döneminde anlaşmalı gayr-i müslim diyetini hür Müslümanın diyetinin yarısına denk saymıştır.³²

Hz. Peygamber Hicaz bölgesinin karşılaşılabileceği problemleri büyük ölçüde çözmüştü. O cahiliye âdetlerinin bazısını kaldırmış, bir kısmını tadil etmiş ve bazılarını ise ibkâ etmişti. Bu, bölgenin örf-âdetini, sosyal yapısını, ticaret, ziraat vb. karşılaşılabilecek durumları ihtiva ediyordu. Fakat İslâm’ın hızla yayıldığı coğrafya, öncelikle kuzeye doğru olup farklı dine mensup olan sınırlı sayıda Arap

²⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, III, 266, No: 14073; Buhârî, “Hac”, 13. Krş. Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 418-419.

²⁹ Buhârî, “Megâzî”, 48; “Ferâiz”, 26; Müslim, “Ferâiz”, 1; Ebû Dâvud, “Ferâiz”, 10.

³⁰ Geniş bilgi için bkz. Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 452-453.

³¹ Saîd b. Mansûr, *Sünen*, I, 86, No: 146. Krş. Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 453. Buna benzer bir uygulamanın daha önce Yemen’de Muaz b. Cebel tarafından yapıldığı ve bir Müslümanın ölen Yahudi kardeşine varis kılındığı görülmektedir. Bkz. Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 454.

³² Geniş bilgi için bkz. Özkan, “Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri”, s. 100-101, 267.

nüfusun yaşadığı, çoğunluğun Arap olmadığı bölge idi. Kûfe, Basra, Fustât gibi şehirler ise tamamen yeni kurulmuştu. Bu açıdan Kûfe merkezli Hanefî mezhebi, karşılaşılan problemlerin çözümünü açık bir şekilde mevcut naslarda bulamıyordu. Bunun için kıyasla birlikte istihsan ve örf birer tâlî delil olarak kullanılmıştır. Öte yandan Resûl-i Ekrem'i örnek alarak sahâbe ve sonraki nesil uleması da İslâm toplumunun karşılaştığı yeni kültürlere ait örf ve uygulamalardan Kur'an ve Sünnet'in ruhuna uygun olanları kabul etmişler, uymayanları reddetmişler, bir kısmını ise tadil ederek İslâmîleştirmişlerdir.

Daha çok yeni fethedilen coğrafyada teşekkül eden Hanefî mezhebinde şartların ve yeni zuhur eden durumların dikkate alındığı görülmektedir. Hanefî mezhebi, diğer mezheplerden farklı olarak örfe büyük önem vermiş ve bunu İslâm hukukunun kaynakları arasında zikretmiştir. İmam Muhammed'den '*Örf ile sâbit olanın, nass ile sâbit olmuş gibi kabul edileceği*' prensibi nakledilmektedir.³³ İslâm hukukunun temel prensiplerinden biri olan "*zamanın değişmesiyle beraber hükümlerin de değişeceği*" kuralı, İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren uygulama alanı bulmuştur. Ebu Hanife ve talebeleri fetihler yoluyla hızla değişen ictimaî yapı ve yabancı ulus ve kültürlere yakın bir bölgede bulunmaları sebebiyle bu tür gelişmelerle daha çok temas halinde olmuşlar, onun için verdikleri hükümlerde ve hadisleri yorumlamada bu unsuru dikkate almışlardır. Ebu Hanife, Hicaz'da bilinmeyen, fakat Suriye'de yaygın olan icare akdini, kıyas yoluyla hükme bağlamış, kendisine hududu aştığı şeklinde yapılan ikazlara, Bağdat şehriyle Medine'nin durumunun aynı olmadığı, değişen ve gelişen şartlar karşısında gelişmelere mani olmanın, Allah'ın emirlerine ve Hz. Peygamber'in hadislerine karşı gelmek demek olduğu şeklinde cevap vermiştir.³⁴ Şâfiî'nin de Mısır'da şartların farklılığı sebebiyle daha önceki bir kısım görüşlerinden vazgeçtiği, bazı konularda onun kavli-kadîm ve kavli-cedidinden söz edildiği bilinmektedir.³⁵

Bilhassa Hz. Ömer zamanında veya sonraki devirlerde Hz. Peygamber'in bazı uygulamalarından farklı tatbikâtlar görülmektedir. Fakat bu değişiklikleri yapanlar, Hulefâ-i Râşidîn, diğer bazı sahâbîler veya muahhar fakihlerdir. Onlar Resûl-i Ekrem'in hüküm verirken dikkat ettiği ilkeleri esas almışlardır. Farklı şartların bu hükümlere sebep olduğu açıktır. Bunlarda başka din veya kültürlerin ya da

³³ Ünal, *İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı*, s. 114 (Serahsî, *Şerhu's-siyer*, I, 169'dan naklen).

³⁴ Ünal, *İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı*, s. 117 (Sava Paşa, *İslam Hukuku Nazariyatı*, I, 92-93'den naklen). İmam Muhammed'in iki hadise muhalif olarak Müslümanların gayr-i Müslim beldelerde savaşa başlamadan ahaliyi İslâm'a davet edip etmemekte serbest oldukları görüşü için bkz. Ünal, *a.g.e.*, s. 118-119.

³⁵ Şâfiî'nin bazı konularda kavli-cedîd ve kavli-kadîm olarak birden çok görüşe sahip olmasının sebebinin Mısır'da farklı kültür ve çevreden kaynaklanmayıp tamamen ictihad metoduyla ilgili olduğu, Mısır'a gelmeseydi yine farklı görüşlerinin olacağına dair bir değerlendirme için bkz. Lumeyn en-Nâcî, "İmam Şâfiî'nin Bazı Görüşlerini Değiştirmesinde Mısır'daki Çevreden Etkilenmesi Mes'alesi", çev. Muammer Bayraktutar, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2010, cilt: II, sayı: 3, s. 117-128.

diğer dinlere mensup geçmişi olan şahısların etkili olmadığı bârizdir. Yeni Müslüman olanlar, sahâbe ve tâbiünden öğrendikleri şekilde Kur'an ve Sünnet'in ruhuna uygun davranmışlar, dinî ve sosyal hayatlarını buna göre tanzim etmişlerdir.

4. Diğer din ve kültür geçmişi olan kişilerin Hadis ve Sünnet'in yorumuna etkileri

İslâm'ın hızla yayılmasının sonucu kısa bir süre sonra sahâbe dışında başka din ve kültür geçmişine sahip olan çok sayıda Müslümanların varlığı ve mevâlîden bir çok şahsın hadis, tefsir, fıkıh ve kelâm gibi alanlarda söz sahibi olmaları bazı oryantalistlerin İslâm hukuku ve itikadının diğer din ve kültürlerin etkisinde kaldığı, hatta diğer din ve kültürlerden ibaret olduğu iddialarına sebep olmuştur. Oryantalistler İslâm'ın kısa sürede büyük bir medeniyet kurmasının sebebi olarak yeni Müslümanları göstermekte, İslâm hukukunun Yahudi, Bizans ve İran etkisiyle teşekkül ettiğini iddia etmektedirler.

İslâm'ın kökenini diğer din ve kültürlerde arayanlardan biri Goldziher'dir (1850-1921). O hicrî ilk asırda hukukun bütün alanlarını tanzim edecek miktarda hadis olmadığını, bu sebeple hadislere değil, fukahanın görüşlerine dayandığını, fukahanın da bir kısmının mevâlîden olduğundan dolayı onların önceki din ve kültürlerini yeni dinlerine taşıdıklarını, bu hususta ehl-i re'yin etkili olduğunu, onların da gayr-i Arap olduğunu, bunların en önemli temsilcilerinin de İran asıllı Ebû Hanife olduğunu dolayısıyla İslâm hukuku ve medeniyetinin kaynağının Arap olmayan Müslümanlar olduğunu iddia etmektedir.³⁶

Schacht (1902-1969) da benzer görüşleri ileri sürmektedir. Ona göre İslâm medeniyeti İran ve Helenistik kültürün bir sonucudur. Bu etki ilk asrın ikinci yarısında başlamış ve II. Asırda zirveye ulaşmıştır ve etki öncelikle hukuk alanında olmuştur. Schacht'a göre İslâm hukuku Irak'ta hicrî II. yüzyılda ortaya çıkmıştır ve Doğu Kilise hukuku ile İslam hukuku arasında büyük benzerlik mevcuttur. Bunun sebebi ise Müslüman olan Hıristiyanların önceki birikimleridir.³⁷ Kur'an'la birlikte hadislerin birçoğunun Yahudilik ve Hıristiyanlık mahsulü olduğu iddiaları oryantalistlerin sıklıkla tekrarladıkları iddialar arasındadır.³⁸

Nabia Abbott (1897-1981) ise gayr-i Arap ulemânın çoğalmasının Zührî'yi (ö. 124/742) endişelendirdiğinden, bu sebeple onun mevâlîden olan muhaddislerle arasına mesafe koyarak Mekhûl (ö. 112/730), A'rec (ö. 117/735) ve Nâfi'

³⁶ Geniş bilgi için bkz. Öztürk, "Mevâlî Râviler ve Geçmiş Kültürlerin Hadislere Etkisi", s. 8-9 (Goldziher, Ignaz, *Muslim Studies* (trc. C. R. Barber - S. M. Stern, New York 1977, II, 78 vd.'dan naklen).

³⁷ Bkz. Öztürk, "Mevâlî Râviler ve Geçmiş Kültürlerin Hadislere Etkisi", s. 9 (Schacht, Joseph, "Foreign Elements in Ancient Islamic Law", *Journal of Comparative Legislation*, third series, XXXII, London 1950, s. 13'den naklen).

³⁸ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Hatiboğlu, İbrahim, "İsrâiliyat", *DİA*, XXIII, 195-199; Hıdır, Özcan, "Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi İddiaları Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2005, cilt: III, sayı: 1, s. 9-26; A.mlf., *Hıristiyan Kültürü ve Hadisler*, s. 227-571.

(ö. 117/735) dışındaki mevâlîden rivayette bulunmayıp sadece Araplardan hadis rivayetinde bulunmakla suçlandığından bahsetmektedir.³⁹

Motzki (ö. 2019), son dönem batılı araştırmacıların başlangıçta Arap olmayanların etnik ön yargıya maruz kalmalarına rağmen eğitimleri, becerileri ve sayılarının çokluğu ile hızlı bir şekilde üstün konuma geçtiklerini, ilim dünyasına hâkim olduklarını ve İslâm inancının oluşmasında çok önemli bir rol oynadıklarını düşündüklerini söylemekte, önceleri kendisinin de bu görüşte olduğunu belirtmektedir.⁴⁰

İslâm tarihinin ilk üç asrı esas alındığında İslâm'ın hızla yayılmasının bir sonucu olarak Müslüman olan birçok kişi hadis, tefsir, fıkıh gibi İslâmî ilimlerde büyük mesafe kat etmiştir. Emevîler döneminin başlangıcında, toplum ağırlıklı olarak Araplardan oluşurken ve mevâlî olarak isimlendirilen yeni Müslümanlar ikinci sınıf muamelesi görüp Arap Müslümanların sahip oldukları bazı imkânlardan mahrum iken bu anlayış zamanla değişmiş, ilimle birlikte idarî alanlarda da mevâlî görünür olmuştur. Emevîlerin Ömer b. Abdülaziz dönemi istisna edilirse mevâlîye karşı adaletsiz politikalarının sonucu birçok bölgede mevâlî isyanları olmuş veya ortaya çıkan isyanlar mevâlî tarafından da desteklenmiştir.⁴¹

İlk üç asırda hadis, siyer, tefsir, fıkıh ve kelâm alanında meşhur olan birçok gayr-i Arap ulemâ mevcuttur. Abdullah b. Selâm, Atâ b. Yesâr (ö. 103/721), Saîd b. Cübeyr (ö. 95/713), Mücâhid (ö. 103/721), İkrime (ö. 104/722), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/724), Süleyman b. Yesâr (ö. 107/725), Hasan-ı Basrî (110/728), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728), Mekhûl (ö. 112/730), Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), Nâfi' (ö. 117/735), Ebü'z-Zinâd (ö. 130/747), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748), A'rec (ö. 140/757), Ebû Hanife (ö. 150/767), İbn Cüreyc (ö. 150/767), İbn İshâk (ö. 151/768), Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Abdullah b. Vehb (ö. 197/812), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813) ve Buhârî (ö. 256/870) gibi pek çok meşhur ulemâ gayr-i Araptır.⁴²

Yukarıda Hz. Peygamber'e inanmış olan gayr-i Arap bazı sahâbenin olduğuna işaret etmiştik. Arap olmayan sahâbîler hadis rivayetiyle pek ilgilenmemişlerdir. Bunun sebebi dil bilgilerinin yetersizliği ve köle olmaları ile izah edilmektedir. Tespit edilen 120 Arap olmayan sahâbîden sadece 29'unun kaynaklara

³⁹ Öztürk, "Mevâlî Râviler ve Geçmiş Kültürlerin Hadislere Etkisi", s. 10. Öztürk, devamlı mevâlînin hadis rivayeti hakkında başka oryantalistlerden de söz etmektedir.

⁴⁰ Motzki, "Arap Olmayan Mühtedilerin Erken Dönem İslâm Hukuku'nun Gelişmesindeki Rolü", s. 163. Motzki, Goldziher ve Schacht'ın görüşlerini de zikretmektedir.

⁴¹ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Atçeken, İsmail Hakkı, "Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002 Bahar, sayı: 13, s. 69-88; Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 6.

⁴² Bu ve diğer meşhur gayr-i Arap âlimler hakkında geniş bilgi için bkz. Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivayetindeki Yeri*, s. 122-392.

intikal etmiş rivâyeti bulunmaktadır. Bunların rivâyet ettikleri toplam hadis sayısı ise 266'dır. Bunun 68'ini Ebû Râfî' el-Kıbtî (ö. 40/660), 60'ını Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656), 44'ünü Bilâl-i Habeşî (ö. 20/641) ve 25'ini Abdullâh b. Selâm (ö. 43/663) rivayet etmiştir. Kalan 68 hadisi ise biri 14, biri 10, biri 6, biri 5, ikisi 4, ikisi 3, üçü 2, ondördü ise 1'er hadis olmak üzere 25 kişi rivâyet etmiştir.⁴³

Sonraki dönemlerde ise Arap olmayan râvilerin sayısı artış göstermiştir. Hadis usûlü kitaplarında '*ma'rifetü'l-mevâlî mine'r-ruvât ve'l-ulemâ'*' başlığı altında mevâlî ravi ve âlimlere yönelik özel bölümler yer almıştır.⁴⁴ Mesela, İbn Sa'd'ın (ö. 230/844) *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sına dayanarak yapılan bir araştırmaya göre ilk iki asırda sahâbe sonrası nesiller arasında 129 (% 52) Arap muhaddis yer alırken, 120 (% 48) mevâlî muhaddis olduğu, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Tezkiratü'l-huffâz*'ı dikkate alındığında da buna yakın bir sonuç olduğu belirtilmektedir. *Tezkiratü'l-huffâz*'da vefatı 200'ü aşmayan toplam 316 kişi bulunmakta ve bunlardan 23'ü sahâbeden olup sadece biri (Abdullah b. Selâm) mevâlîdendir. Kalan 293 kişiden 128'i mevâlî, 156'sı Arap, ikisi de Ebnavî (Fârisî)dir. Diğer yedi kişinin ise Arap ya da mevâlîden olduğu tespit edilememiştir.⁴⁵ Buna göre sahâbe döneminde hadisle ilgilenenlerin neredeyse tamamı Arap kökenlidir. Tâbiîn ve tebe-i tâbiîn döneminde ise oran olarak Arap râvilerin sayısı fazla olmakla birlikte mevâlînin sayısı artış göstermiştir.⁴⁶ Diğer taraftan mevâlînin hangi milletlere mensup olduğunun tespitinin de kolay olmadığı anlaşılacakla birlikte bunların büyük bir kısmının Farslı olduğu görülmektedir.⁴⁷

Sahâbe arasında Arap olmayanlardan Abdullah b. Selâm ve Selmân-ı Fârisî'nin eski dinleri ile ilişkili rivayetlerinin son derece az olduğu görülmektedir.⁴⁸ Abdullah b. Selâm'ın ikisi hariç, rivayetlerinin tamamının Hz. Peygamber'den nakledildiği, bunlardan birisinin Cuma günündeki icabet saati hakkında Tevrat'tan yapılan bir nakil ve Resûlullah'ın bu hususta onu onaylaması, diğeri ise recm hakkında Yahudilere uygulanacak olan Tevrat'ın hükmünde yalan ve hileye karşı, Abdullah'ın Resûlullah'a sağlam bilginin aktarılması hususundaki desteğiyle ilgilidir. Fakat bazı tarih ve tefsir kaynaklarında peygamberlerle ilgili bilgiler, insanın ve kâinatın yaratılışı, fiten-melâhim ve kıyamet ââmetleri gibi konularda Abdullah b. Selâm'a nispet edilen mevkuf rivayetler bulunmaktadır. Bu

⁴³ Efendioğlu, "Arap Olmayan Sahâbilerin Hadis Rivâyetindeki Yeri", s. 31-32.

⁴⁴ Mevâlî kavramı hakkında bilgi için bkz. Öztürk, Mustafa, *Mevâlinin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, s. 15-28.

⁴⁵ Öztürk, "Mevâlî Râviler ve Geçmiş Kültürlerin Hadislere Etkisi", s. 17-18. Öztürk'ün belirttiğine göre "*Tehzîbü't-Tehzîb*"deki toplam mevâlî sayısı ise 1271 kadardır. Öztürk, a.g.m., s. 18.

⁴⁶ Öztürk, "Mevâlî Râviler ve Geçmiş Kültürlerin Hadislere Etkisi", s. 19.

⁴⁷ Geniş bilgi için bkz. Öztürk, "Mevâlî Râviler ve Geçmiş Kültürlerin Hadislere Etkisi", s. 20. Öztürk kökenini tespit edebildiği 41 kişiden 25'inin Fârisî olduğunu, kesin tespit edemediği 42 kişiden 26'sının yine Farslı olduğu kanaatinin ağır bastığını belirtmektedir.

⁴⁸ Her iki sahâbînin rivayetlerinin değerlendirilmesi hakkında bkz. Öztürk, "Mevâlî Râviler ve Geçmiş Kültürlerin Hadislere Etkisi", s. 25-29.

rivayetlerin ona kasıtlı olarak nispet edilmiş olması da mümkündür.⁴⁹ Tâbînden Mâlik b. Dinâr (ö. 130/747) da Kitab-ı mukaddesten bazı nakillerde bulunmuştur.⁵⁰

Diğer taraftan Müslüman olan mevâlî arasında hem sahâbî döneminde hem de sonraki dönemlerde önceki dinleri hakkında geniş bilgi sahibi olan ve dinî bir otorite durumunda bulunan şahıslar son derece sınırlı sayıdadır. Sahâbe arasında sadece bu özellikte Abdullah b. Selâm'ın olduğunu söyleyebiliriz. Daha sonra ise Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) ve Kâ'bu'l-Ahbâr (ö. 32/652) dikkati çekmektedir. Yukarıda görüldüğü üzere mevâlînin çoğu Fars asıllı olmasına rağmen muhaddislerin İsrâiliyata karşı uyarıda buldukları da bilinmektedir. Hadis alanında otorite olan mevâlînin çok azı dışında ikinci hatta üçüncü kuşak Müslümanlar olduğu, kendilerinin ve babalarının İslâm toplumu içinde yetiştikleri, dedelerinin veya kısmen babalarının ihtida ettiklerini görmekteyiz. Ebû Hanife ve Buhârî bunun örnekleridir.⁵¹

Bilhassa Emevîler döneminde mevâlîye yönelik olumsuz tutumun da etkisiyle Müslüman gözükten mevâlî zındıklar, İslâm düşmanlığı münasebetiyle hadis uydurmuşlardır. Hassaten milliyetçilik duygusuyla da bazı diller, milletler ve şehirler/beldeler hakkında övücü veya yerici hadisler uydurulmuştur. Bu konularda Arap olan râviler tarafından uydurulan rivayetler de bulunmaktadır. Bu sebeple yabancı din ve kültürlerin hadis uydurmada etkisinin olduğu bir gerçektir.⁵² Aynı durum Arap râviler için de geçerlidir.

Farklı düşünce veya telakkilerin hadis metinlerine sokularak yeni düşünceler üretildiği şeklindeki bir değerlendirmeyi Fazlurrahman'da (ö. 1988) görmekteyiz. O, veda hutbesinde geçen "Arabın Arap olmayana takva dışında bir üstünlüğü yoktur" ifadesinin sonraki dönemin düşüncesi olduğunu ve hadise ilave edildiğini ileri sürmektedir. O bu düşüncenin Kur'an ve Sünnet'e uygun olmakla birlikte Hz. Peygamber döneminde toplumda Arap olanlar ve olmayanlar şeklinde bir düşüncenin bulunmadığını, böyle bir tasavvurun sonraki dönemlerde oluştuğunu, dolayısıyla Resûlullah'ın böyle bir ifade kullanmış olamayacağını söylemektedir.⁵³

Hadis sahasında olduğu gibi fıkıh alanında da çok sayıda Arap olmayan ulemâdan söz edilebilir. Ebû İshâk Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) nakline göre "Abâdile (İbn Abbas, İbn Zübeyr, İbn Ömer ve İbn Amr b. el-As) öldüğünde bütün beldelerde

⁴⁹ Bkz. Öztürk, "Mevâlî Râviler ve Geçmiş Kültürlerin Hadislere Etkisi", s. 26-27.

⁵⁰ Onun rivayetlerinin muhtevası hakkında bkz. Öztürk, "Mevâlî Râviler ve Geçmiş Kültürlerin Hadislere Etkisi", s. 30-31; Hıdır, *Hristiyan Kültürü ve Hadisler*, s. 557-563.

⁵¹ Bu hususta ayrıca bkz. Öztürk, "Mevâlî Râviler ve Geçmiş Kültürlerin Hadislere Etkisi", s. 36, 37.

⁵² Mevâlînin hadis uydurmadaki rolü hakkında bkz. Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivayetindeki Yeri*, s. 471-498.

⁵³ Geniş bilgi için bkz. Bayraktutar, Muammer, "Arabın Arap Olmayana Takvâ Dışında Bir Üstünlüğü Yoktur" Hadîsinin Hz. Peygamber'e İsnâdına Yönelik Fazlur Rahman'ın Eleştirileri ve Değerlendirilmesi", s. 33.

fıkıh bilgisi mevâlîye intikal etti. Mekke fakîhi Atâ, Yemeninki Tâvûs, Yemâme'ninki Yahya b. Ebî Kesîr, Basra'nınki Hasan-ı Basrî, Kûfe'ninki, İbrahim en-Nehâî, Surîye'ninki Mekhûl, Horasan'ınki Atâ el-Horasânî'dir. Tek istisna ise Medîne'dir. Allah bu şehre Kureyş kabilesinden meşhur fakih Saîd b. el-Müseyyeb isimli bir zâtı nasip etmiştir."⁵⁴ Bu söze dayanarak Hz. Peygamber'den sonraki nesilde fıkıh öğretimi Arapların elinde iken, hemen ikinci nesilde, İslâm'ın ilk asrının ikinci yarısında, fıkıh ilminin Arap olmayan mühtedilerin eline geçtiği belirtilmektedir.⁵⁵

Bu görüşün doğru olmadığını düşünen Motzki, Şîrâzî'nin eserine dayanarak bir araştırma yapmıştır. O Medine, Mekke, Yemen, Suriye ve el-Cezîre (Mezopotamya'nın kuzeyi), Mısır, Kûfe, Basra ve Horasan fıkıh merkezlerindeki fıkıhçıları araştırmıştır. Onun tespitlerine göre Medîne'de toplam yirmi iki Arap ve altı Arap olmayan âlim mevcuttur. Mekke'de ise iki Arap, sekiz de Arap olmayan âlim vardır. Yemen'de tamamı gayr-i Arap olan yedi fıkıh âlimi bulunmaktadır. Suriye ve Cezire'de ise 14 âlimden dördü gayr-i Araptır. Mısır'da sekiz âlim olup bunların dördü Arap dördü ise mevâlîdir. Kûfe'de ise 26 âlimden 18'i Arap, 8'i mevâlîdir. Basra'da on dokuz ulemânın on üçü gayr-i Araptır. Horasan'da ise üç âlimden ikisi mevâlîdir.⁵⁶ Bir kısım merkezlerdeki durumun aksine (Medîne, % 20, Sûriye, % 30, Kûfe, % 30) bazı yer ve bölgelerde, yüksek seviyede gayr-i Arap fukahânın bulunması dikkat çekicidir (Yemen, % 100, Mekke, % 80, Basra, % 70). Gayr-i Arap ulemânın sayısı Arap Yarımadası dışındaki fıkıh merkezlerinde daha yüksek değildir. Arap olmayan âlimler Arabistan içerisindeki bazı merkezlerde daha baskın iken Yarımada'nın dışındaki bazı merkezlerde sadece bir azınlık oluşturmuşlardır. Arap ve gayr-i Arap âlimlerin oranı ulemâ tabakasına göre hesaplandığında ilk tabakada % 37 Arap olmayana karşı, % 63 Arap ulemânın mevcudiyeti görülmektedir. İkinci tabakada % 40 Arap, % 60 Arap olmayan şahısla karşılaşmaktayız. Üçüncü tabakada oran tekrar tersine dönüp Araplar % 63 oranla rakamsal olarak üstün bir konumdadırlar. Sadece bir kaç âlimi içeren dördüncü tabakada oran eşittir.⁵⁷

Motzki'nin tespitlerine göre de mevâlîden olanların büyük bir kısmı sonraki nesillerdendir. Dolayısıyla İslam kültürünü etkilediklerinden söz etmek güçtür. Nitekim o "*Ben erken dönem önde gelen bir fıkıh âliminin, hukuk eğitimi bir tarafa, normal eğitimini dahi kendi kültür kökeni içerisinde alıp daha sonra Müslüman bir*

⁵⁴ Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâh* (Beyrut, 1401/1981), s. 58.

⁵⁵ Bkz. Motzki, "Arap Olmayan Mühtedilerin Erken Dönem İslâm Hukûku'nun Gelişmesindeki Rolü", s. 161-162. Motzki bu hususta Alfred von Kremer, Goldziher ve Paul de Lagarde'in görüşlerine de yer vermektedir.

⁵⁶ Geniş bilgi için bkz. Motzki, "Arap Olmayan Mühtedilerin İslâm Hukûku'nun Gelişmesindeki Rolü", s. 167-170.

⁵⁷ Motzki, "Arap Olmayan Mühtedilerin Erken Dönem İslâm Hukûku'nun Gelişmesindeki Rolü", s. 171. Motzki, sahâbe neslinden sonra fıkıh ilminin mevâlîye geçtiği tezinin doğrulanmadığını belirtmektedir. O, mevâlîden olan şahısların hangi milletlerden olduğuna dair de geniş bilgi vermektedir. Bkz. Motzki, a.g.m., s. 173-175.

hukukçu olduğuna dair herhangi bir delil bulabilmiş değilim" demektedir.⁵⁸ Motzki'nin araştırması oryantalistlerin İslâm hukukunun birçok hükmünün Roma hukuku, Hıristiyan veya Yahudi hukukundan alındığına dair iddialarının da asılsız olduğunu ortaya koymaktadır. Zira Arap olmayan hukukçuların dörtte üçü Yahudi veya Hıristiyanlık kökenine değil, eski Sâsânî imparatorluğu kökenine sahiptirler. Yine bunların büyük bir kısmı çocukluklarından itibaren İslâm toplumu içinde ve İslâm kültürüyle büyümüşler, eski kültür ve dinleri hakkında ancak çevreden bilgi edinmişlerdir. Bu sonuç, gayr-i Arap ulemânın "kendileriyle birlikte İslâm'a yerli hukuk sistemlerinden iktibaslar getirdiklerine dair faraziye"yi desteklememektedir.⁵⁹

Hadis ve fıkıhta olduğu gibi tefsir alanında da mevâlîden birçok âlim mevcuttur. Saîd b. Cübeyr (ö. 95/713), Mücâhid (ö. 103/721), Dahhâk b. Muzâhim (ö. 105/723), İkrime (ö. 107/725), Hasan-ı Basrî (ö. 110/731), Âta b. Ebî Rabah (ö. 114/732), Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî (ö. 118/736), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Süfyan b. Saîd b. Mesrûk (ö. 161/777), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Abdullah b. Vehb b. Müslim (ö. 197/812), Âta b. Ebî Müslim (ö. 135/752), Yahya b. Yemân (ö. 188/804) ve Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/819) erken dönemde tefsir yazan mevâlîden bazılarıdır.⁶⁰ Hadis ve fıkıhın aksine tefsirde mevâlînin etkisi, İsrâîliyatın tefsire girmesi, geçmiş peygamber ve milletlerden bahseden âyetlerin tefsirlerinde daha yoğun görülmektedir.⁶¹

Diğer taraftan Ehl-i sünnet dışı kabul edilen itikadî mezheplerin fikirlerinin teşekkülünde yabancı fikir, inanç ve tasavvurların etkisinin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Başta Mu'tezile olmak üzere bir kısım itikadî mezheplerin önde gelen bazı kimselerinin ihtida eden şahıslar olduğu görülmektedir. Müslümanlarla İslâm hakimiyeti altında bulunan zimmîler arasındaki tartışmaların veya etki altına alma çabalarının itikadî alanda cereyan ettiğini, hukukî, idarî ve sosyal alanda ciddi çatışmaların görülmediğini söyleyebiliriz.

Çok farklı din ve kültür çevresine mensup insanların İslâm'ın egemenliği altına girmesi ya da yeni toprakların ve dinî unsurların İslâm coğrafyasının birer parçası olması, inanç alanında ve sosyal boyutta karşılıklı etkileşimi doğurmuştur.

⁵⁸ Motzki, "Arap Olmayan Mühtedilerin Erken Dönem İslâm Hukûku'nun Gelişmesindeki Rolü", s. 176.

⁵⁹ Bkz. Motzki, "Arap Olmayan Mühtedilerin Erken Dönem İslâm Hukûku'nun Gelişmesindeki Rolü", s. 177.

⁶⁰ Bu ve diğer bazı mevâlî müfessirler hakkında bkz. Kurban, "Mevâlî Müfessirlerin Kur'ân Tefsirinin Oluşumuna Katkıları ve Onlara Yöneltilen Eleştiriler", s. 264-265.

⁶¹ Mücahid'in Yahudiler hakkındaki bazı âyetlerin tefsiri hakkındaki görüşleri için bkz. Kurban, "Mevâlî Müfessirlerin Kur'ân Tefsirinin Oluşumuna Katkıları ve Onlara Yöneltilen Eleştiriler", s. 265-266. Buradan hareketle mevâlînin tefsirde etkisinin daha geniş araştırmayı gerektirdiğini de belirtmeliyiz. Kurban, ayrıca mevâlîden olan müfessirlerin bazı İsrâîliyatı da tefsire sokmakla itham edildiklerinden söz etmekte ve bazı örneklere yer vermektedir. Bkz. Kurban, a.g.m., s. 269-270.

Böylece diğer dinî fırkalar, İslâm fırkalarıyla iç içe yaşar bir hale gelmiş; dinî konularla ilgili tartışma oturumları düzenlenmiş ve görüş alış-verişinde bulunmaları ya da mücadele içinde olmaları kaçınılmaz olmuştur.⁶² Mu'tezilî bilginler, eski din ve kültürleriyle münazara ve mücadelede olgunlaştırdıkları metot ve tekniklerle yeni bir sistemin gelişmesine imza atmışlardır. Felsefeye ilgi duymaları ve böylece felsefî donanıma sahip olmaları, ağırlıklı olarak mevâlî kesimden olan Mu'tezilî bilginlerin, görüşlerini ve ilkelerini şekillendirmiş; dini okuma ve yorumlamada yeni bir paradigma oluşturmalarını sağlamıştır.⁶³ Çoğunluk tarafından benimsenmeyen Mu'tezilenin düşüncelerinin teşekkülünde ise felsefî tercümelemlerle birlikte "hızlı kültür değişimi"nin etkisi de önemli rol oynamıştır.⁶⁴

Görüldüğü üzere bir kısım itikadî mezheplerin bazı görüşlerinin oluşumunda mevâlînin önceki din veya kültürlerinin etkileri olmuştur. Fakat bu mezhepler İslâm'ın ana kitlesi haline gelememiş, sahâbeden itibaren tebliğ ve tatbik edilen Kur'an ve Sünnet'e dayalı düşünce merkez mahiyetini muhafaza etmiştir. Diğer taraftan yine mevâlîden olduğu kabul edilen Ebû Hanife gibi birçok şahıs, kendi veya çevre kültürlerin İslâm'ın esasına muhalif olmayan bazı düşünceleriyle birlikte görüşlerini Sünnet çerçevesinde oluşturmayı başarmışlar ve hüsn-ü kabul görmüşlerdir. Farklı kültürlerin etkisini Kelâm ilminin ortaya çıkışında görmekteyiz. Diğer din mensuplarıyla teolojik tartışmaları öncelikle büyük bir kısmı gayr-i Arap Müslümanlardan oluşan Mu'tezile mensuplarının yürüttüğünü, eski dindaşlarına İslâm'ı en mukni şekilde onların anlattıklarını da göz ardı etmemeliyiz.

5. İslâm'ın diğer kültürleri bünyesine katarken aslî özelliğini muhafaza etmesi

İslâm Medeniyetinin en önemli özelliğinden birisi de ihtida ile bünyesine kattığı şahısların yeni dinlerine eski inanç ve düşüncelerini, İslâm'ı olumsuz etkileyecek bir şekilde dahil etmelerine imkan vermemiş olmasıdır. Başta fıkıh, hadis, tefsir, kelâm gibi ilim alanlarında önemli yerler edinmiş birçok gayr-i Arap âlim, İslâm rengine bürünmüşler ve İslâmî ilimlere büyük katkıları olmuştur. Farklı din ve kültür geçmişine sahip olanlar, Kur'an ve Sünnet'in ruhuna uygun olan birikimlerini İslâm'a taşımışlar ancak Kur'an ve Sünnet anlayışına kendi renklerini vermemişlerdir. Kitlelerin hızlıca İslâm'a dahil olmalarının en önemli sebebi, inanç ve hayat tarzı olarak İslâm'ın bünyelerine aykırı olmamasıdır. Evrensel bir dinin farklı bir mahiyette olması da düşünülemez. Topyekün insanlığa,

⁶² Bkz. Aydınli, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 3-4. Mürcie, Şia gibi bazı itikadî mezheplerin önde gelenlerin mevâlîden olduğuna dair geniş bilgi için bkz. Aydınli, a.g.m., s. 13-25.

⁶³ Aydınli, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 25.

⁶⁴ Aydınli, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 25.

bütün asırlara ve her coğrafyaya hitap eden İslâm dininin mahiyetinin doğal olarak buna müsait olup evrensel olması, farklı kültür ve medeniyete, dil ve ırka sahip insanların kolaylıkla intibak edebilecekleri bir özellikte olması gerekir. İslâm tarihi bunun şahididir. İnsanlar eski kültürlerinin güzelliklerini devam ettirebilmişler, İslâm'a aykırı inanç ve davranışlarından arınmakta zorlanmamışlardır.

Yaklaşık bir asır gibi kısa bir süre içinde doğuda Çin sınırına, batıda ise Endülüs'e ulaşmış olan İslâm coğrafyasında birden çok din ve kültür geçmişine sahip olan insanlardan Kur'an ve Sünnet'in ruhuna uygun bir toplum oluşturulmasında en büyük katkı, fethedilen her yere farklı maksatlarla gidip yerleşen sahâbe nesline aittir. Onlar Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in maksadını çok iyi biliyordu. Bilhassa fakih sahâbîler Resûlullah'ın davranışlarında, verdiği hükümlerinde, emir ve yasaklarında, konuşma üslûbunda takip ettiği hedef ve maksadı çok iyi anlıyordu. Valilik, komutanlık, kadılık gibi hizmetleri de bu özellikteki sahâbe üstleniyordu. Sahâbenin, Resûlullah ile uzun süre beraberliklerinden kazandıkları, naslardan hüküm çıkarma veya kıyas ile re'yi kullanma ve maslahata itibar etme şeklinde temayüz etmiş bir metodu vardı. Çünkü onlar, Kur'an asrında yaşamışlar, âyetlerin nüzûl sebeplerine şahit olmuşlar, Resûlullah'ın hadislerini dinlemişler ve onların illetlerini ve gayelerini anlamışlardır.⁶⁵

Yeni fethedilen yerlerde İslâm'ın haricî etkilerden korunmuş olarak Kur'an ve Sünnet'e uygun bir şekilde yeni Müslümanlara bizzat yaşayarak öğretilmesi ve hayatın her alanında ortaya çıkan problemlerin çözülmesinde, sahâbenin fethedilen yerlere yerleşmeleri büyük rol oynamıştır. Fetihlerle birlikte sahâbe Mekke ve Medine'den her tarafa dağılmıştı. Yapılan bir araştırmada 1500 kadar sahâbenin Mekke ve Medine dışında gittikleri yerler tespit edilmiştir.⁶⁶ Ancak yeni coğrafyaya hicret eden sahâbe bu sayıdan ibaret değildir. Nitekim İclî sadece Kûfe'ye gelen sahâbî sayısını 1500 olarak bildirmektedir.⁶⁷

Sahâbe fetihlere katılmak, İslâm dinine davet ve eğitim faaliyetlerinde bulunmak, hadis öğrenmek, valilik, memurluk, elçilik ve kadılık gibi idarî görevler ve devletin iskan politikası doğrultusunda değişik beldelere gitmişlerdir.⁶⁸ Bunlardan hangi sebeple olursa olsun, onlar buldukları yerlerde İslâm'ı temsil eden şahsiyetler olarak kabul edilmiş ve hayat onların temsil özellikleri doğrultusunda şekillenmiştir. Herhangi bir şekilde bir görev üstlenmiş olan bütün sahâbîler Hz. Peygamber'i en güzel şekilde temsil ettiklerinden dolayı bölgeler arasında sınırlı sayıda özel şartlar dışında ciddî itikadî-amelî farklılıklar ortaya çıkmamıştır. Bilhassa sonraki dönemlerde rihleler vasıtasıyla farklı bölgelerde yayılan hadislerin

⁶⁵ Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 264-265 (Nâdiye, *İctihâdu'r-Rasûl*, s. 223-224'den naklen).

⁶⁶ Bkz. Akgün, "Sahabe Coğrafyasının Oluşumu ve Sonuçları", 33.

⁶⁷ Akgün, "Sahabe Coğrafyasının Oluşumu ve Sonuçları", s. 34 dipnot: 2 (İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, thk. Abdülalim Abdülaziz el-Bestevî, Medine 1985, II, 488'den naklen).

⁶⁸ Geniş bilgi için bkz. Akgün, "Sahabe Coğrafyasının Oluşumu ve Sonuçları", s. 36; a.mlf., *Sahabe Coğrafyası*, s. 9-18; Alpkıray, "Sahabenin Yerleşim ve Vefat Yerleri", s. 10-27.

İslâm coğrafyasının tamamına ulaşmasıyla birlikte bu farklılıkların daha da azaldığını söylemek mümkündür. Fetihlerle genişleyen İslâm coğrafyasında ortak bir İslâmî telakkinin oluşmasının ilk harcı şüphesiz bütün coğrafyaya yayılan sahâbe neslidir. Hadis yolculukları dışında, aynı oranda bir göçün sonraki nesillerde de olup olmadığı daha ayrıntılı araştırmayı gerektirecek özelliktedir.

Sahâbe, diğer şehirlere göç etmek suretiyle, İslâm'ın ilk büyük merkezi ve örnek şehri Medine'de oluşturulan medeniyet telakkisini diğer şehirlere taşımış, Hz. Peygamber'in yıllar süren gayretleri sonucunda oluşturduğu Medine medeniyetini, göç ettiği şehirlerde yeniden canlandırmıştır. Bu medeniyet telakkisinin temelinde, merkezinde ulemânın yer aldığı ilim anlayışları bulunmaktadır. Özellikle Kûfe, Basra ve Şam gibi şehirler, Medine'ye bir yönüyle benzeyen, bir yönüyle de ayrı birer ilim telakkisinin bariz biçimde görüldüğü yerlerdir.⁶⁹

Sahâbe gittiği veya yerleştiği yerlere sadece bildiği hadisleri götürmekle kalmamış, aynı zamanda doğrudan Hz. Peygamber'den öğrendikleri Sünnet'i bizzat yaşayarak göstermişler, Kur'an ve hadislerin yanlış anlaşılmasına da engel olmuşlardır. Bununla birlikte fethedilen bütün coğrafyada ortak İslâm anlayışının oluşmasının biraz zaman aldığını da belirtmeliyiz. Sahâbenin değişik coğrafyalara dağılmasının sonucunda muhtelif bölgelerde, farklı hadis birikimleri oluşmuştur. Bazen bir bölgede bilinen bir hadis diğerlerinde bilinmeyebiliyordu. Bu durum, o bölgedeki fikhî hükümlere de yansiyordu. Zamanla "hadis için yapılan yolculuklar"la bölgelerdeki hadis bilgisi farklılıkları azalmış, zamanla tamamen ortadan kalkmıştır.⁷⁰ Bu sürecin hızlandırılmasında da bazı sahâbilerin önemli katkıları olmuştur. Zira bir kısım sahâbe Mekke ve Medine dışında herhangi bir yere yerleşmemiş, hayatı boyunca büyük bir coğrafyayı dolaşmış ve ömrünü birden çok yerleşim yerlerinde geçirmiştir. Mesela Ebû Mûsa el-Eş'ârî (ö. 42/662); Basra, Cundişâpûr, Dînever, Cezîre, Ehvâz, Erracân, Remle, Sûs, Harrân, İsfahân, İstahr, Kâşân, Kûfe, Kum, Nusaybîn, Şîrâz ve Zebîd'e gitmiştir. Amr b. el-As (ö. 61/681) ise Askalân, Trablusgarp, Berka, Ecnâdîn, Arîş, Fustât, İskenderiye, Nûbe, Antakya, Filistin, es-Seb', Haleb, Kaysâriye, Kûfe, Menbic, Mısır, Şerhûs, Trablusgarp ve Umman'a gitmiştir.⁷¹ Farklı bölgeleri dolaşan sahabiler aynı zamanda sahip oldukları Kur'an ve Sünnet bilgisini diğer beldelere taşımışlardır.

Diğer din ve kültürlerin bilhassa itikad açısından İslâm'a olumsuz etkisini önleme adına bazı muhaddislerin durmak bilmeyen bir gayret içinde oldukları

⁶⁹ Özkan, "Hicri İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri", s. 191.

⁷⁰ Akgün, "Sahâbe Coğrafyasının Oluşumu ve Sonuçları", s. 45, 47; a.mlf., "Bölgelerarası Rivâyet Farklılıkları Açısından Mısır'daki Hadis Kültürünün Tahlihi", s. 9. Mesela Akgün'ün tespitine göre diğer bölgelerden gelen hadisler hicrî II. yüzyılın başlarında Mısır'a girmeye başlarken, buradaki rivâyetler II. yüzyılın ortalarından itibaren diğer bölgelerde kabul görmeye ve sonrasında yaygınlaşmaya başlamıştır. Akgün, a.g.m., s. 14.

⁷¹ Mezkûr sahâbiler ve diğer bazı sahâbenin dolaştıkları şehirler hakkında geniş bilgi için bkz. Akgün, "Sahabe Coğrafyasının Oluşumu ve Sonuçları", s. 37-38.

görülmektedir. Ahmed b. Hanbel ve daha sonra da Buhârî bunların başında gelmektedir. Ahmed b. Hanbel'in mihne olayı karşısındaki duruşu malumdur. Buhârî de hem *Sahîh*'inde hem de diğer eserlerinde yabancı din ve kültürlerin etkisiyle teşekkül etmiş olan ve devrinde İslâm dünyasında temsilcileri bulunan bütün itikadî mezheplere karşı hadis/Sünnet'le cevap vermeye çalışmış, bâb başlıklarında verdiği ilave bilgilerle itirazlarını ortaya koymuştur.

Yabancı din ve kültürlerin İslâm'a, hadis ve Sünnet'in yorumuna olumsuz etkisini önlemek amacıyla sürekli bir mücadelenin içinde olanların başında yine Arap olmayan muhaddis, fakih, müfessir ve kelâmcıların olduğunu görmekteyiz. Hadis kitapları arasında Kütüb-i Sitte adıyla şöhret bulan eserlerin beşinin gayr-i Arap şahıslar tarafından tasnif edilmiş olması, Hz. Peygamber'in Sünnet'i istikametinde kaleme alınan birçok tefsir ve fıkıh kaynakları bunun şahidi durumundadır. Bunlar arasında bilhassa Ebû Hanife ve Buhârî'yi zikretmeliyiz.

İslâm geniş bir coğrafyaya yayılıp asr-ı saadetten uzaklaşınca İran-Sâsânî, Hint ve Batı-Bizans gibi yabancı kültürlerle teması ve etkileşimi sonucunda Kaderîlik, Cehmîlik, Cebrîlik ve bunların sistematik vizyonu olan Mu'tezileyi İslâm dünyasının gündemine getirmiştir. Bu sebeple Buhârî'nin kelâm mezhepleriy-le mücadelesinin esasını, yabancı fikirlerin etkilerini önlemek oluşturmuştur.⁷² Buhârî, doğum yeri olan Buhara, komşusu Belh ve Tirmiz, Mekke, Medine, Bağdat, Basra, Dımeşk, Hicaz, Humus, Kûfe, Merv, Mısır ve Nişabur gibi yerleri dolaşmış ve farklı pek çok kültür ve fikirle tanışmıştır. O, dedelerinin Mecûsî olması itibariyle bu düşünceye de yabancı değildi. Cehmîliğin merkezleri olan Tirmiz ve Belh, doğum yeri olan Buhara'nın komşu şehirleriydi. Buhârî'nin gezdiği ve ilmî seyahatte bulunduğu bölgelere bakıldığında dönemin bütün farklı telakki ve düşünce ekollerini en üst düzeyde temsil eden kültür merkezleri olduğu görülmektedir. Buhârî Kûfe merkezli Şîlîği ve Haricîliği, Şam merkezli Râfızîliği, daha çok yabancı kültür temasının sonucu ortaya çıkan Basra merkezli Mu'tezilîliği ve bu akımın nüvesini teşkil eden Cehmîlik, Kaderîlik, Cebrîlik, Mürcîlik gibi fikrî akımları yakından tanıdı.⁷³ Buhârî, dış amillerin ortaya çıkardığı Cehmîlik, Cebrîlik, Kaderîlik, Mürcîlik ve özellikle Mu'tezilîlik'le mücadeleye ağırlık vermiş ve *Sahîh*'inin çeşitli bölümlerinde bunları hedef almıştır.⁷⁴

Buhârî'nin şahsında hadis/Sünnet'in yorumlanmasına yabancı din ve kültürlerin olumsuz etkisinin önlenmesinde yine en büyük mücadeleyi farklı din ve kültür geçmişi olan kişilerin yürüttüğünü görmekteyiz. Buhârî'nin kendisinin de mevâlî bir aileden gelmesine rağmen yabancı kültürlerin hadis ve Sünnet'in yorumuna tesiriyle mücadele etmiş olması onların İslâm'ın rengine büründüklerini

⁷² Bkz. Akyüz, "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması", s. 172.

⁷³ Bkz. Akyüz, "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması", s. 162-163.

⁷⁴ Akyüz, "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması", s. 163.

göstermektedir. Yani yabancı din, kültür ve medeniyetlerin hadis ve Sünnet'in yorumuna etkisini önlemek için mevâlîden olan âlimler de mücadele etmişlerdir. Buhârî, devrindeki Yahudi ve Hıristiyan kültürlerinin, felsefe, Mu'tezile, Mürcie ve Şîa'ya kadar bütün bid'at ehli fırkaların hadis/Sünnet'in gayesinin dışında yorumlamasını, vahyin salt aklın kontrolüne alınmasını önlemek için âyet ve hadislerle yaptığı tasnif sistemiyle ve bâb başlıklarıyla kendi yorumunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Diğer taraftan "bid'at" kavramının hadis ve Sünnet'in dış etkilere açık hale gelmesini önlemek maksadıyla önemli bir fonksiyon icra ettiğini söyleyebiliriz. İslâm toplumunun Hz. Peygamber'in sünnetiyle tanzim ettiği hayat tarzının sonradan ister diğer dinlerin etkisiyle ve ister farklı kültür ve medeniyetlerin tesiriyle tahribe ve tebdile uğratılması bid'at olarak nitelendirilmiş ve Sünnet karşıtı olarak değerlendirilmiştir. Bid'at, sonradan ortaya çıkan uygulamalar şeklindeki lügat manasının dışında Hz. Peygamber'in tebliğ ve tatbik ettiği dine sonradan yapılan ilaveler anlamında bir terime dönüşmüştür. Sünnet'ten her ayrılış bid'at olarak görülmüştür.⁷⁵

Diğer taraftan Hz. Peygamber'in birbirinden farklı hususlarda müşriklere, Yahudilere, Ehl-i kitaba, Habeşlilere ve Rumlara muhalefet ettiğine ve ashâbına onlara muhalefet etmelerini emrettiğine de şahid olmaktayız.⁷⁶ Müslümanlar sadece kendilerinden ibaret olan bir dünyada yaşamadıklarına göre sınırlı ölçüde diğer kültür ve medeniyetlerin hatta dinlerin İslâm'a etkilerinin olabileceği tamamen reddedilemez bir gerçektir. Nitekim Resûlullah, İslâm'ın bidayetinden itibaren cahiliye dönemi uygulama ve âdetlerinden bir kısmını olduğu gibi bırakmış, bazılarını tamamen ortadan kaldırmış ve bazı uygulamaları ise tadil etmiştir. Bunun dışında Resûlullah'ın başka kültürlerle karşı örnek niteliğinde bazı uygulamaları da olmuştur. Resûlullah komşu devletlere davet mektubu yazmak istediğinde kendisine bu devletlerin mühürsüz yazıyı kabul etmedikleri söylenince resmî yazışmalarda kullandığı bir yüzük edinmiştir.⁷⁷ Hz. Fatıma'nın (ö. 11/632), cenazesinin taşınma şekli yakınması sebebiyle, Habeşistan'a hicret eden hanımlardan biri olan Esmâ binti Umeys (ö. 40/661), ilk defa Hz. Fatıma için vefatında taşınması maksadıyla Habeşistan'da Hıristiyanların uygulaması olarak gördüğü tabuttan yaptırmış ve Medine'de cenazelerin tabutla taşınması uygulamasını başlatmıştır.⁷⁸ Sonraki dönemlerde de "hikmet mü'minin yitiğidir" düsturuna göre güzel ve İslâm'ın esaslarına, Sünnet'in özüne muhalif olmayan uygulamaların Müslümanlar tarafından kabul edilmesinde bir sakınca görülmemiştir.

⁷⁵ Sünnetin İslâm kültürü olarak tanımlanması ve İslâm ümmetinin ortak özelliğini ifade anlamında kullanılması hakkında bkz. Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, I, 320-325.

⁷⁶ Bu hususta bkz. Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, I, 330-333.

⁷⁷ Buhârî, "Libâs", 52; Müslim, "Libâs", 56-58.

⁷⁸ Bkz. İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, II, 471, No: 11164; Hâkim, *Müstedrek*, III, 177, No: 4763.

Devlet yapısıyla ilgili olarak Hz. Ömer, fetihlerle iyice büyüyen devletin hantallaşan yapısını kırıp, daha kolay ve sağlıklı yönetim sağlayabilmek için, köklü bir tarihî geçmişe sahip olan İran Sâsânî İmparatorluğunun divan ve vergi sistemi, uluslar arası ilişkilerde protokol uygulaması gibi bazı uygulamalarını almaktan çekinmemiştir.⁷⁹ İslâm hiçbir zaman, yeni muhatap olduğu toplumlarda her şeyi terk edip/yıkıp yeniden inşayı istememektedir. Dolayısıyla İslâm'a yeni giren toplumlarda o an için mevcut olan unsurlar İslâm'a ve ruhuna uygunsâ; mübah veya en nihayet mekruh çerçevesinde kalıyorsa, o zaman onlarla uğraşmaya mahal yoktur.⁸⁰ Ancak, yeni şartların sebep olduğu bu tarz düzenlemeler diğer din ve kültürlerin Kur'an ve Sünnet'in yorumlanmasına etki olarak değerlendirilebilir mi? Kanaatimizce bu düzenlemeleri yapanlar başta sahâbe ve tâbiîn olup İslâm'ın ruhuna uygun olarak yapıldığı için bunların olumsuz bir etki olarak görülmemesi gerektiridir.

Sonuç

Hız. Peygamber hayatta iken Arap kökenli kişilerle birlikte Yahudi, İranlı, Habeşli ve Bizanslı kişilerden de İslâm'a girenler mevcuttur. Fakat bunlar arasında Abdullah b. Selâm dışında önceki dininde otorite olan bir kimse yoktur. Dört halife döneminde ise İslâm'ın hızlı bir şekilde yayılması sonucu birçok bölgede Müslümanlarla diğer din ve kültüre mensup insanlar birlikte yaşamaya başlamış, fethedilen bölgelerde teolojik tartışmalar vuku bulmuştur. Diğer taraftan II. asırdan itibaren hadis, tefsir, fıkıh ve kelâm alanında gayr-i Arap birçok âlim söz sahibi olmuştur. Bazı oryantalistler bu durumu dikkate alarak Müslüman olan gayr-i Arap ulemânın eski din ve kültürlerini yeni dinlerine taşıdıklarını, dolayısıyla İslâm dini ve medeniyetinin diğer din ve kültürlerden alınanlarla oluştuğunu iddia etmişlerdir.

Hız. Peygamber cahiliye dönemi uygulamalarından bazılarını iptal, bir kısmını ise tadil veya ibka etmiştir. Yine Yahudi ve Hıristiyanlara karşı bir hareket tarzı oluşturmuştur. Bu örneklerden de hareket ederek başta sahâbe, fethedilen bölgelerde ortaya çıkan problemlere çözüm üretmişler, Resûlullah'ı örnek olarak diğer din ve kültürlerin Kur'an ve Sünnet'in ruhuna ve maksadına uygun olan uygulamalarını almaktan çekinmemişlerdir.

⁷⁹ Bkz. Şahin, Osman, "Sahâbe ve Tâbiîn Müçtehitlerinin Yeni Gelişmeler Karşısındaki Tutumlarının Hukuk Metodolojisi Açısından Analizi", s. 62. Hayat şartlarının değişmesiyle ortaya çıkan yeni durumlara uygun olarak yapılan değişiklikler ve geliştirilen uygulamalar hakkında geniş bilgi için bkz. Şahin, a.g.m., s. 50-60.

⁸⁰ Şahin, "Sahâbe ve Tâbiîn Müçtehitlerinin Yeni Gelişmeler Karşısındaki Tutumlarının Hukuk Metodolojisi Açısından Analizi", s. 70. İslâm hukukunun şartlara göre değişim özelliği hakkında ayrıca bkz. Kahveci, Nuri, "Sosyal Değişim Dinamiğinin İslam Hukukuna Etkisi (Peygamber ve Sahâbe Dönemi)", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt: III, sayı: 6, s. 43-64.

Sahâbenin fethedilen yerlere yerleşmeleri, bütün bölgelerde Kur'an ve Sünnet çerçevesinde İslâm anlayışının oluşmasında önemli rol oynamıştır. Böylece yeni Müslüman olanlar İslâm'ın aslı özelliklerine sahip olmuşlar, İslâm'a aykırı davranış ve düşüncelerinden arınmışlardır. Ebû Hanife ve Buhârî gibi şahıslar başta olmak üzere Kur'an ve Sünnet'in yorumlanmasına yabancı din ve kültürlerin etkisine karşı en büyük mücadeleyi yine başka din ve medeniyetin ihtida etmiş yeni nesilleri yürütmüştür. Bununla birlikte itikadî konularda bazı mezheplerin görüşlerinde diğer din ve kültürler etkili olmuştur. Fakat bu gruplar İslâm'ın ana unsurunun dışında kalmışlar, bir kısmı ise zamanla varlığını yitirmiştir.

Kaynakça

- Abdürrezzak, Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî, *el-Musannef* (I-XI), thk.: Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Baskı, Beyrut, 1403/1983.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (I-VI), el-Mektebü'l-İslâmî, 5. Baskı, Beyrut, 1405/1985.
- Akgün, Hüseyin, "Sahâbe Coğrafyasının Oluşumu ve Sonuçları", *"İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe" Konulu Tartışmalı İlmi Toplantı, SAÜ İlahiyat-İSAV, 27-28 Nisan 2013, Sakarya*, İstanbul, 2013, s. 33- 52.
- Akgün, Hüseyin, "Bölgelerarası Rivâyet Farklılıkları Açısından Mısır'daki Hadis Kültürünün Tahlili (Yezîd b. Ebî Habîb'in (ö. 128) Rivâyetleri Özelinde)", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sayı: 5, s. 7-29.
- Akgün, Hüseyin, "Şam Bölgesinde Rivâyet Edilen Hadislerin 'Bölgesellik' Açısından Tahlili", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, sayı: 7, s. 7-32.
- Akyüz, Ali, "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansımaları", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2003, sayı: 11, s. 161-176.
- Alpkıray, Abdulcelil, "Sahabenin Yerleşim ve Vefat Yerleri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 2005.
- Atçeken, İsmail Hakkı, "Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002-Bahar, sayı: 13, s. 69-88.
- Aydınlı, Osman, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003/1, cilt: II, sayı: 3, s. 1-26.
- Bayraktutar, Muammer, "Arabın Arap Olmaya Takvâ Dışında Bir Üstünlüğü Yoktur' Hadîsinin Hz. Peygamber'e İsnâdına Yönelik Fazlur Rahman'ın Eleştirileri ve Değerlendirilmesi", *Milal ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2012, cilt: IX, sayı: 1, s. 31-80.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi'u's-sahîh*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, ts.
- Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1988.
- Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, 1. Baskı, Beyan Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, ts.
- Efendioğlu, Mehmet, *Arap Olmayan Sahâbiler*, İFAV, İstanbul, 2011.

- Efendioğlu, Mehmet, "Arap Olmayan Sahâbîlerin Hadis Rivâyetindeki Yeri", *Hadis Tetkikleri Dergisi* (HTD), XVI/1, 2018, s. 7-32.
- Erdoğan, Mehmet, *Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1994.
- Erul, Bünyamin, "İlk Dönem Kur'an Okumaları (Sahabenin Kur'an'ı Anlama Çabaları Üzerine)", VII. *Kur'an Sempozyumu: Kur'an ve Müslümanlar*, 14-15 Mayıs 2004, Kayseri, 2005, s. 23-40.
- Erul, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, TDV Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2000.
- Hatiboğlu, İbrahim, "İsrâiliyyât", *DİA*, XXIII, 195-199.
- Hıdır, Özcan, *Hıristiyan Kültürü ve Hadisler*, İnsan Yayınları, İstanbul 2017.
- Hıdır, Özcan, "Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi İddiaları Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2005, cilt: III, sayı: 1, s. 7-37.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk.: M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, (y.y.), 1395/1975.
- Kahveci, Nuri, "Sosyal Değişim Dinamiğinin İslam Hukukuna Etkisi (Peygamber ve Sahâbe Dönemi)", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt: III, sayı: 6, s. 43-64.
- Kurban, Nur Ahmet, "Mevâlî Müfessirlerin Kur'an Tefsirinin Oluşumuna Katkıları ve Onlara Yöneltilen Eleştiriler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research*, 2011, cilt: IV, sayı: 16, s. 259-273.
- Lumeyn en-Nâcî, "İmam Şâfiî'nin Bazı Görüşlerini Değiştirmesinde Mısır'daki Çevreden Etkilenmesi Mes'elesi", çev. Muammer Bayraktutar, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2010, c. II, sayı: 3, s. 117-128.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, thk.: M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, y.y., ts.
- Motzki, Harald, "Arap Olmayan Mühtedilerin Erken Dönem İslâm Hukûku'nun Gelişmesindeki Rolü", çeviren: Mustafa Öztürk, *Mariye: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2001, cilt: I, sayı: 2, s. 161-178.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâburî, *el-Câmi'u's-sahîh*, Thk.: M. Fuâd Abdülbâkî, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, ts.
- Özkan, Halit, "Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2006.
- Öztürk, Mustafa, *Mevâlî'nin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, Yedirenk, İstanbul, 2012.
- Öztürk, Mustafa, "Mevâlî Râviler ve Geçmiş Kültürlerin Hadislere Etkisi: Hicrî İlk İki Asır", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2006, cilt: IV, sayı: 1, s. 7-37.
- Saîd b. Mansûr, Ebû Osman el-Horasânî, *es-Sünen*, thk.: Habîburrahman el-A'zamî, 1. Baskı, Dâru's-Selefiyye, Hindistan, 1403/1982.
- Şahin, Osman, "Sahâbe ve Tâbiûn Müctehitlerinin Yeni Gelişmeler Karşısındaki Tutumlarının Hukuk Metodolojisi Açısından Analizi", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, 2006, sayı: 9-10, s. 45-74.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *es-Sünen*, ta'lik ve yayına hazırlayan: İzzet Ubeyd ed-Du'âsî, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, ts.
- Ünal, İ. Hakkı, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanevî Mezhebinin Hadis Metodu*, DİB Yayınları, Ankara, 1994.
- Yıldırım, Kadri, "Klasik Dönemde Arap Diline Giren Yabancı Sözcükler -Hadisler Bağlamında Bir Örnek-", *Dini Araştırmalar*, 2002, cilt: V, sayı: 14, s. 77-96.